KASB TANLASH JARAYONIDA O‘QUVCHILARNING QIZIQISH VA QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Eraliyeva Zulfiya Alijon qizi

Farg‘ona viloyati Buvayda tumani 52-maktab psixologi

Annotatsiya: Ushbu maqolada kasb tanlash jarayonida o‘quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirishning psixologik mexanizmlari ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilingan. Kasbiy yo‘nalishni to‘g‘ri belgilashda shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, qiziqishlari, moyilliklari, qobiliyatlari, motivatsiyasi va qadriyatlar tizimining o‘rni yoritilgan. Shuningdek, o‘quvchilarning kasbiy o‘zini anglashini rivojlantirish, kasb tanlashga oid psixologik diagnostika, maslahat berish, trening va rivojlantiruvchi mashg‘ulotlarning samaradorligi asoslab berilgan. Maqolada maktab psixologi, pedagog va ota-onalar hamkorligining kasbiy yo‘naltirishdagi ahamiyati, zamonaviy psixologik yondashuvlar hamda kasb tanlashga ta’sir etuvchi ichki va tashqi omillar tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari o‘quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini erta aniqlash hamda ularni ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlash ta’lim samaradorligini oshirish va shaxsning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatini ta’minlashda muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: kasb tanlash, kasbiy yo‘naltirish, o‘quvchi shaxsi, qiziqish, qobiliyat, psixologik mexanizmlar, motivatsiya, kasbiy motiv, kasbiy o‘zini anglash, individual psixologik xususiyatlar, psixologik diagnostika, kasbiy maslahat, maktab psixologi, kasbiy rivojlanish.

Kirish

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan davrda mehnat bozori tarkibi, kasblarning mazmuni hamda ularga qo‘yilayotgan malakaviy talablar tubdan o‘zgarib bormoqda. Bunday sharoitda o‘quvchilarning kasb tanlash jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, ularning qiziqishlari, qobiliyatlari va shaxsiy imkoniyatlarini to‘g‘ri baholash ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Kasb tanlash inson hayotidagi eng muhim qarorlardan biri bo‘lib, u nafaqat shaxsning kelajakdagi mehnat faoliyatini, balki uning ijtimoiy mavqei, iqtisodiy farovonligi, psixologik salomatligi va hayotdan qoniqish darajasiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois kasbiy yo‘nalishni belgilashda faqatgina o‘quvchining fanlardan olgan baholari emas, balki uning psixologik xususiyatlari, qiziqishlari, moyilliklari, qobiliyatlari, ehtiyojlari va motivatsiyasini chuqur o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.Kasbiy o‘zini anglash jarayoni shaxs rivojlanishining muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, ayniqsa o‘smirlik va ilk o‘spirinlik davrida faol shakllanadi. Mazkur davrda o‘quvchilar o‘z imkoniyatlarini baholashga, kelajakdagi kasbiy faoliyati haqida tasavvur hosil qilishga va hayotiy maqsadlarini belgilashga intiladilar. Ushbu jarayonning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan ularning qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi psixologik mexanizmlarning samarali qo‘llanilishiga bog‘liq. Psixologik mexanizmlar tarkibiga motivatsiya, refleksiya, o‘z-o‘zini anglash, kasbiy identifikatsiya, emotsional barqarorlik, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash hamda mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalari kiradi. Mazkur omillar uyg‘un rivojlanganda o‘quvchi o‘z salohiyatiga mos kasbni tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Kasb tanlash jarayonida qiziqish va qobiliyatlarning o‘zaro uyg‘unligi alohida ahamiyatga ega. Qiziqish o‘quvchini muayyan faoliyatga jalb qiluvchi ichki motiv sifatida namoyon bo‘lsa, qobiliyat ushbu faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish imkonini beruvchi individual-psixologik xususiyatlarni ifodalaydi. Agar o‘quvchining qiziqishi uning qobiliyati bilan mos kelsa, kasbiy rivojlanish jarayoni samaraliroq kechadi, o‘quv motivatsiyasi ortadi va kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyat ehtimoli yuqori bo‘ladi. Aksincha, qiziqish va qobiliyat o‘rtasidagi

nomuvofiqlik kasb tanlashda xatolarga, o‘qishga bo‘lgan motivatsiyaning pasayishiga hamda kasbiy moslashuvda qiyinchiliklarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi mumkin. Psixologiya fanida kasbiy rivojlanish va kasb tanlash masalalari ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, kasbiy yo‘nalish, shaxsning qiziqishlari va qobiliyatlari, kasbiy motivatsiya hamda kasbiy rivojlanishning psixologik asoslari bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab qolmoqda. Zamonaviy yondashuvlarda kasbiy yo‘naltirish faqat ma’lumot berish bilan cheklanmay, balki o‘quvchining individual salohiyatini aniqlash, uni rivojlantirish, mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish va kasbiy o‘zini anglashini qo‘llab-quvvatlashni ham o‘z ichiga oladi. Shu sababli maktab psixologi tomonidan psixologik diagnostika, individual va guruhiy maslahatlar, trening mashg‘ulotlari, kasbiy qiziqishlarni aniqlovchi metodikalar hamda rivojlantiruvchi dasturlardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi o‘quvchilarning shaxsiy salohiyatini har tomonlama rivojlantirishni taqozo etmoqda. Bu esa kasbiy yo‘naltirish ishlarini zamonaviy psixologik texnologiyalar asosida tashkil etishni, o‘quvchilarda kasbiy kompetensiyalarni bosqichma-bosqich shakllantirishni va ularning individual imkoniyatlarini hisobga olishni talab qiladi. Oila, maktab, psixolog va mahalla hamkorligi asosida olib boriladigan tizimli ishlar o‘quvchilarning kasb tanlashdagi mustaqilligini oshirish, kasbiy xatolarning oldini olish hamda mehnat bozorida raqobatbardosh mutaxassis sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Asosiy qism

Kasb tanlash inson hayotidagi eng mas’uliyatli va murakkab qarorlardan biri bo‘lib, u shaxsning kelajakdagi kasbiy faoliyati, ijtimoiy mavqei, iqtisodiy farovonligi va psixologik farovonligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘quvchilari uchun kasb tanlash jarayoni

nafaqat ma’lum bir mutaxassislikni tanlash, balki o‘z shaxsiy salohiyati, qiziqishlari, qobiliyatlari va hayotiy maqsadlarini anglash jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli kasbiy yo‘naltirish ishlari ilmiy asoslangan psixologik yondashuvlar asosida tashkil etilishi zarur. O‘quvchilarning kasbiy shakllanishida qiziqish va qobiliyat o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan psixologik kategoriyalardir. Qiziqish shaxsning muayyan faoliyatga nisbatan ijobiy munosabati, ichki ehtiyoji va motivatsiyasini ifodalasa, qobiliyat ushbu faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishga imkon beradigan individual-psixologik xususiyatlar majmuini anglatadi. Qiziqish o‘quvchini bilim olishga, yangi tajribalarni egallashga va o‘z ustida ishlashga undaydi. Qobiliyat esa olingan bilim va ko‘nikmalarni samarali qo‘llash, ijodiy yondashish va yuqori natijalarga erishish imkonini beradi. Aynan ushbu ikki omilning uyg‘un rivojlanishi o‘quvchining ongli ravishda kasb tanlashiga xizmat qiladi. Psixologik nuqtai nazardan kasb tanlash jarayoni bir necha o‘zaro bog‘liq mexanizmlar asosida amalga oshadi. Ulardan birinchisi **motivatsion mexanizm** hisoblanadi. Motivatsiya shaxsni ma’lum maqsad sari harakat qilishga undovchi ichki va tashqi omillar tizimidir. Kasb tanlashda ichki motivatsiya alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u o‘quvchining qiziqishlari, ehtiyojlari, qadriyatlari va shaxsiy intilishlari bilan belgilanadi. Ichki motivatsiya asosida tanlangan kasb o‘quvchining kasbiy faoliyatdan qoniqish hosil qilishiga, ijodiy yondashuvni rivojlantirishiga va kasbiy muvaffaqiyatga erishishiga yordam beradi. Aksincha, faqat ota-onaning talabi, tengdoshlar ta’siri yoki moddiy manfaatni asos qilib tanlangan kasblar ko‘pincha kasbiy qoniqmaslik va motivatsiyaning pasayishiga olib keladi. Ikkinchi muhim mexanizm **o‘z-o‘zini anglash (self-awareness)** hisoblanadi. O‘quvchi o‘zining kuchli va zaif tomonlarini, qiziqishlarini, imkoniyatlarini hamda rivojlantirish zarur bo‘lgan jihatlarini anglay boshlagan sari kasb tanlash jarayoni ham aniqroq tus oladi. O‘z-o‘zini anglash rivojlangan shaxs o‘z imkoniyatlarini real baholaydi, kasb tanlashda mustaqil qaror qabul qiladi va tanlov uchun javobgarlikni his etadi. Bu jarayon

psixologik diagnostika, refleksiya mashqlari, individual maslahatlar va rivojlantiruvchi treninglar orqali yanada takomillashtiriladi.

Kasb tanlashda **refleksiya mexanizmi** ham muhim o‘rin tutadi. Refleksiya o‘quvchining o‘z fikrlari, his-tuyg‘ulari va xatti-harakatlarini tahlil qilish hamda baholash qobiliyatidir. Reflektiv fikrlash rivojlangan o‘quvchilar kasb tanlashda shoshilinch qaror qabul qilmaydi, turli kasblarning afzallik va kamchiliklarini solishtiradi, mehnat bozori ehtiyojlarini hisobga oladi va o‘z imkoniyatlari bilan taqqoslaydi. Bu esa kelajakdagi kasbiy moslashuvni yengillashtiradi. Kasbiy shakllanishning yana bir muhim psixologik mexanizmi **kasbiy identifikatsiya** hisoblanadi. Kasbiy identifikatsiya shaxsning o‘zini ma’lum bir kasb egasi sifatida tasavvur qilishi va shu kasbga oid qadriyatlarni qabul qilish jarayonidir. Ushbu mexanizm o‘quvchilarda kasblar haqida to‘liq va ishonchli tasavvur shakllanganda rivojlanadi. Turli kasb egalari bilan uchrashuvlar, amaliy ekskursiyalar, kasbiy mahorat darslari va mentorlik dasturlari o‘quvchilarning kasbiy identifikatsiyasini shakllantirishda samarali vositalardan biri hisoblanadi. Kasb tanlash jarayonida **emotsional intellekt** ham muhim ahamiyat kasb etadi. Emotsional intellekti rivojlangan o‘quvchilar o‘z his-tuyg‘ularini boshqara oladi, stressli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qiladi, muvaffaqiyatsizliklarni tabiiy qabul qiladi va yangi imkoniyatlarni izlashga intiladi. Kasbiy tanlov davrida yuzaga keladigan xavotir, ikkilanish yoki o‘ziga ishonchsizlik holatlarini bartaraf etishda emotsional barqarorlik muhim omil hisoblanadi. Shu sababli maktab psixologi tomonidan stressni boshqarish, o‘ziga ishonchni rivojlantirish va emotsional barqarorlikni shakllantirishga qaratilgan psixologik mashg‘ulotlarni muntazam tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Kasbiy qiziqish va qobiliyatlarni rivojlantirishda **psixologik diagnostika** alohida o‘rin egallaydi. Diagnostik metodlar yordamida o‘quvchilarning individual xususiyatlari, temperament tipi, intellektual salohiyati, ijodkorlik darajasi, kommunikativ qobiliyati, kasbiy moyilligi va yetakchi qiziqishlari aniqlanadi. Olingan natijalar asosida individual rivojlantirish dasturlari

ishlab chiqiladi. Psixologik diagnostika nafaqat o‘quvchining mavjud imkoniyatlarini baholash, balki uning kelajakdagi rivojlanish istiqbollarini prognoz qilish imkonini ham beradi.

Bugungi kunda sun’iy intellekt, raqamlashtirish va avtomatlashtirish jarayonlarining jadallashuvi kasblar tarkibini sezilarli darajada o‘zgartirmoqda. Shu sababli o‘quvchilarda nafaqat muayyan kasbga oid bilim va ko‘nikmalarni, balki **moslashuvchanlik, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, kommunikativ kompetensiya, muammolarni hal qilish va umrbod ta’lim olish kompetensiyalarini** rivojlantirish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Zamonaviy kasbiy yo‘naltirish tizimi aynan shu kompetensiyalarni shakllantirish orqali o‘quvchilarning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatini ta’minlaydi. Umuman olganda, kasb tanlash jarayonida o‘quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini rivojlantirishning psixologik mexanizmlari motivatsiya, o‘z-o‘zini anglash, refleksiya, kasbiy identifikatsiya, emotsional intellekt, psixologik diagnostika va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning o‘zaro uyg‘unligiga asoslanadi. Mazkur mexanizmlarning izchil rivojlantirilishi o‘quvchilarning individual salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish, ongli va mas’uliyatli kasb tanlashini ta’minlash hamda kelajakda raqobatbardosh, malakali va o‘z kasbidan mamnun mutaxassis sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, kasb tanlash jarayoni o‘quvchi shaxsining kelajakdagi kasbiy faoliyati, ijtimoiy mavqei va shaxsiy kamolotini belgilovchi muhim bosqichlardan biridir. Mazkur jarayonning muvaffaqiyati o‘quvchilarning qiziqishlari, qobiliyatlari, motivatsiyasi, individual-psixologik xususiyatlari hamda kasbiy o‘zini anglash darajasi bilan bevosita bog‘liq. Shu sababli kasbiy yo‘naltirish ishlari faqat kasblar haqida ma’lumot berish bilan cheklanmay, balki o‘quvchilarning ichki salohiyatini aniqlash va uni izchil rivojlantirishga qaratilgan

psixologik-pedagogik tizim asosida amalga oshirilishi zarur. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, motivatsiya, o‘z-o‘zini anglash, refleksiya, kasbiy identifikatsiya, emotsional intellekt va psixologik diagnostika kabi mexanizmlarning uyg‘un rivojlantirilishi o‘quvchilarning ongli va mustaqil kasb tanlashiga xizmat qiladi. Ushbu mexanizmlar yordamida o‘quvchilar o‘z imkoniyatlarini real baholashni, qiziqish va qobiliyatlarini aniqlashni hamda ularni kelajakdagi kasbiy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishni o‘rganadilar. Natijada kasb tanlashdagi xatolar kamayadi, kasbiy motivatsiya va o‘qishga bo‘lgan qiziqish ortadi, shaxsning o‘ziga bo‘lgan ishonchi mustahkamlanadi. Shuningdek, maktab psixologi, pedagoglar, ota-onalar va ijtimoiy hamkorlarning o‘zaro hamjihatlikdagi faoliyati kasbiy yo‘naltirish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Psixologik diagnostika, individual va guruhiy maslahatlar, kasbiy treninglar, qiziqish va qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan amaliy mashg‘ulotlar hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish o‘quvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Bugungi kunda mehnat bozori ehtiyojlarining tez sur’atlarda o‘zgarishi ta’lim tizimidan kasbiy yo‘naltirish ishlarini innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtirishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, moslashuvchanlik, kommunikativ kompetensiyalar va umrbod ta’lim olishga tayyorlik kabi zamonaviy ko‘nikmalarni rivojlantirish kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatning muhim sharti hisoblanadi.

Demak, o‘quvchilarning qiziqish va qobiliyatlarini ilmiy asoslangan psixologik mexanizmlar orqali rivojlantirish nafaqat ularning ongli kasb tanlashiga, balki barkamol, raqobatbardosh, mas’uliyatli va o‘z kasbiga sadoqatli mutaxassis sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Ta’lim muassasalarida kasbiy yo‘naltirish tizimini yanada takomillashtirish, zamonaviy psixologik diagnostika vositalari va rivojlantiruvchi dasturlarni keng joriy etish esa ushbu jarayonning samaradorligini

oshirishga hamda jamiyatning malakali kadrlarga bo‘lgan ehtiyojini qondirishga munosib hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Karimova V.M. **Pedagogik psixologiya.** – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018..
2. G‘oziev E.G‘. **Yosh davrlari psixologiyasi.** – Toshkent: O‘qituvchi, 2015.
3. Davletshin M.G. **Umumiy psixologiya.** – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2017.
4. Muslimov N.A. **Ta’lim jarayonida shaxs rivoji.** – Toshkent: Innovatsiya, 2019. *Ta’lim va rivojlanish*, 3(1), 33-40.
5. Vygotskiy L.S. **Tafakkur va nutq.** – Moskva: Pedagogika, 2016.
6. Shamsiev, B. (2022). Psixologik maslahat va treninglar maktabda. *Pedagogik amaliyot*, 5(3), 22-29.
7. Abduraxmonov F.X. **Ta’limda psixologik xizmat.** – Toshkent: Fan, 2021
8. Internet ma’lumotlari